

© 2004 р. А. В. Нікітін

Національна академія внутрішніх справ України, м. Київ

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Однією з характерних рис життєдіяльності сучасних розвинутих суспільств є підвищення ролі людської особистості, зростання соціальної значимості всіх проблем, пов'язаних з людиною. Це зумовлено багатьма факторами, включаючи ускладнення форм соціального спілкування. Відповідно, розв'язувані людиною проблеми стають усе більш багатоступінчастими і більш багатоплановими. Природно, у цих умовах збільшується значення особистого досвіду. Підвищується й особиста відповідальність людини перед оточуючими її людьми і суспільством у цілому.

Проте було б явним перебільшенням концентрувати увагу тільки на зростанні значення особистісних факторів у житті сучасного суспільства, ігноруючи зростаюче значення самого суспільства і його впливу на індивідуальну життєдіяльність, а також ті негативні процеси в суспільстві, що зв'язані з антисоціальними формами поведінки людей, які у ряді випадків користуються демократичними законами задля того, щоб уникнути відповідних покарань за свої протиправні чи аморальні дії. Тому сьогодні особливою гостротою набувають питання контролю за негативними формами поведінки особистості, які можуть являти серйозну соціальну загрозу.

Дуже характерно, що актуальна проблема, з якою стикається будь-яка теорія особистості, полягає в необхідності пояснення причин того, чому деякі люди не в змозі пристосуватися до вимог суспільства й ефективно функціонувати в ньому. Кожен психолог сьогодні приділяє багато уваги питанню про те, чому деякі люди демонструють патологічні чи неадекватні стилі поведінки в повсякденному житті. Настільки пильний інтерес психологів і психіатрів до даної проблематики привів до появи такої дисципліни, яка знаходиться на стику психології та психіатрії, як етіологія (гр. *aítia* – причина + гр. *logos* – слово, вчення; вивчення про ненормальне функціонування людської психофізіології), що нині є невід'ємним компонентом комплексного дослідження особистості [5, с. 32].

Необхідність пояснення причин патологічної поведінки призвела до розвитку різних соціологічних, психологічних і психіатричних підходів.

Наприклад, теоретики, які дотримуються психодинамічної орієнтації, переконані, що конфлікти, які не знайшли вирішення у дитинстві, можуть призводити до патологічної поведінки в зрілому віці. Біхевіористи порушують питання ширше, розглядаючи саме поведінку в цілому як проблему, а не тільки як патологію. Прихильники соціокультурної моделі психічних патологій переконані, що повсякденні людські стреси і конфлікти можуть викликати і підтримувати патологічні форми поведінки. Як бачимо, необхідність аналізу причин психічних розладів і пошук способів, методів їхнього усунення чи контролю за ними привела за відносно короткий строк до появи безлічі різних підходів до вивчення особистості [5, с. 51]. Однак нас у даному випадку буде цікавити не психологія поведінки, а філософсько-правові характеристики девіантних вчинків і дій, розцінюваних як правопорушення в рамках визначеної соціальної життєдіяльності. З цієї тематики опубліковано велику кількість праць сучасних закордонних авторів, таких як С. А. Белічев, Я. І. Гилинський, Ж. Є. Іванов, Ю. А. Клейберг, В. Д. Менделевич, Р. А. Кловард, Б. Крег, Г. В. Данхем, К. Еріксон, Р. Феріс, Е. Т. Херші, Е. М. Лемер, А. Ліска, Р. Е. Парк, Ф. Таненбаум, В. І. Томас, С. Г. Трауб, В. Шелдом та інших), чого не можна сказати про праці українських авторів, за винятком публікацій Н. В. Ківенка, І. І. Лановенка, П. В. Мельника, В. Ф. Моргуна, К. В. Сєдих, А. О. Бучака, С. М. Корецького та деяких інших.

На що потрібно спиратися, вивчаючи особистість засобами соціології, психології і філософії? Якою повинна бути методологічна база і відповідні їй концептуально-настановні орієнтири?

Відповідаючи на подібні питання, відомий російсько-американський вчений П. А. Сорокін відзначав: якби хто-небудь почав аналіз поведінки членів якої-небудь соціальної групи, повністю ігноруючи індивідуальні психічні процеси, що мають місце при тому чи іншому вчинку, і, описуючи тільки зовнішні форми поведінки, то все соціальне життя вислизнуло б з поля зору дослідника. У такому випадку суспільство перетворювалося б у просту суму взаємодіючих один з одним і зовсім знеособлених людей, а самі “ак-

ти поведінки” ставали б не більш, аніж “актами руху”. Це означало, що, наприклад, акт убивства злочинцем своєї жертви нічим не відрізнявся б від невдалої операції хірурга, від дій солдата на полі бою, оскільки з зовнішньої (об’єктивної) сторони подібні акти досить близькі за своєю формою [4, с. 51].

Вивчаючи людину, завжди необхідно розрізняти, з одного боку, психологічний аспект людської поведінки, а з іншого боку, брати до уваги зовнішні форми його прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціальні явища під кутом зору поведінки особистості, варто завжди враховувати дані аналізу тих психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Цей аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка, в тому числі девіантна [4, с. 52].

Поняття “девіантність” (від пізнолат. *deviatio* – відхилення від лат. *de* – від + лат. *via* – дорога; відхилення від нормалі, відхилення від основного шляху руху, від правильної лінії) у термінологічному значенні “девіація” використовується у фізиці (наприклад: відхилення магнітної стрілки компаса від лінії магнітного меридіана внаслідок впливу близько розташованих намагнічених тіл), у радіотехніці (наприклад: девіантні частоти – відхилення (максимальне) від середнього значення частоти електричних коливань при частотній модуляції), у інших галузях наукового знання. Це поняття широко використовується в соціології і психології, в яких під девіантною (з відхиленням) поведінкою розуміють поведінку, яка порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. Звичайно до категорії девіантної поведінки відносять правопорушення, злочинність, наркоманію, самогубство та ін.

Як констатують сучасні дослідники, нині в соціології і соціальній психології не існує єдиного підходу до вивчення девіантної поведінки. Так, наприклад, концепція соціалізації, сформульована представниками Чикагської школи (А. Коен та ін.) заснована на твердженні, що девіантна поведінка відтворюється деякими людьми в процесі засвоєння культури відповідних соціальних груп, де переважають і вважаються нормальними цінності, що привертають до девіації (відхилення). Індивідууми, соціалізація яких відбувається в основному у такому середовищі, стають носіями норм поведінки, що відхиляється. Відповідно до теорії аномії (фр. *anomie* – відсутність закону, організації), якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби для до-

сягнення цих цілей доступні не всім в однаковій мірі чи зовсім недоступні для деяких соціальних груп, то в суспільстві варто очікувати високого рівня поведінки, що відхиляється від нормалі.

Термін “аномія” був уведений Е. Дюркгеймом, який розглядав аномію як постійний і нормальний стан капіталістичного суспільства. Оскільки це суспільство заохочує однакові для всіх цілі і цінності індивідуального успіху, то більшість людей, позбавлених багатства, влади, високого престижу, неминуче вступають у конфлікт із соціальними нормами чи розцінюють своє життя як таке, що не сталося. Разом з тим аномія, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, є підґрунтям прискорення таких змін у суспільстві, які у перспективі можуть дозволити звести нині існуючі види аномії до певного мінімуму.

Дюркгейм вважав, що умови соціального здоров’я і соціальних хвороб не повинні визначатися абстрактно й абсолютно, тому що будь-який соціологічно значимий факт може бути віднесений до патології тільки стосовно даного, конкретного суспільства. Так, скажемо, нормальне для дикуна не завжди нормальне для цивілізованої людини, і навпаки [2, с. 106].

Е. Лемберт, Г. Бекер, Е. Гофман – автори концепції стигматизації (“таврування”), стверджують, що девіація є наслідком негативної соціальної реакції, зокрема “наклеювання” на індивідуума ярлика “девіант”. Основну увагу вони переключають з об’єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальну реакцію інших людей.

Щодо з’ясування критеріїв визначення “девіантності”, то історично існують два основні підходи. Перший з них пов’язаний із прагненням до досягнення деякого абсолютного визначення і стосується уявлень про існування визначених форм поведінки, що розглядаються як девіантні поза залежністю від контексту, у якому вони спостерігаються. Однак, відшукування подібних зразків поведінки виявляється досить складною справою. Наприклад, такий типово девіантний акт, як убивство людини, у певному суспільстві може цілком узгоджуватися з культурними приписами. Антропологічні дослідження ескімосів початку ХХ століття показують, що убивство дітей, старих людей і хворих може бути (в умовах твердого дефіциту ресурсів виживання) соціально прийнятною практикою. Не рятує становище розмежування понять девіантності як такої (девіантності, розглянутої як порушення загальноприйнятих норм) і злочину як порушення закону.

Зверненню до другого – релятивістського підходу у визначенні девіантності багато в чому сприяли дослідження статево-рольової соціалізації в різних культурах та історичні дослідження стереотипів сексуальної поведінки, що висунули важливі питання про існування чи відсутність універсальних правил людської поведінки, щодо яких дії чи вчинки можуть визначатися як девіантні.

Релятивістський підхід до девіантності передбачає ретельне визначення стандартів, стосовно яких відповідні вчинки і дії визначаються як девіантні. Можливі два варіанти реалізації даного підходу, у першому з них девіантні дії і вчинки характеризуються як статистично рідкі, а в другому девіантними вважаються дії і вчинки, що йдуть врозріз з нормами суспільства чи соціальної групи. Цінність статистичного підходу дуже обмежена, тому що занадто велика кількість форм поведінки може потрапити в розряд девіантної (наприклад, з цих позицій девіантом виявляється людина, яка ніколи не кидає сміття повз урну).

Більш прийнятний інший варіант релятивістського підходу до девіантності, хоча його застосування оцінюється як досить проблематичне, оскільки потребує наявності відповідей на питання про те, які норми є загальноприйнятими, ким вони підтримуються і звідки вони взагалі походять. Зрозуміло, що деякі норми поведінки сприймаються всім суспільством, проте норми, що керують поведінкою в одній ситуації, можуть виявитися неприйнятними для іншої. З метою прояснення подібного роду труднощів, деякі соціологи застосовують поняття “субкультура”. При цьому субкультура розуміється як набір норм поведінки певної суспільної групи, а саме суспільство при цьому може розглядатися як сукупність окремих, але взаємозалежних субкультур. Запропонований погляд на проблему дає можливість розуміння того, що норми різних субкультур можуть суперечити одна одній. Існування подібного роду конфліктів дозволяє прояснити функціонування механізмів, що призводять до визначення деяких людей як девіантів.

Відповідно до сучасної класифікації основних соціологічних теорій девіантності виділяються такі: позитивістська, інтеракціоністська і структуралістська [6, с. 5].

Інтеракціоністське трактування девіантності проголошує, що дії і вчинки ідентифікуються як девіантні в процесі визначеної номінації. Даний процес де в чому є змагальним, оскільки іменовані суб’єкти (суб’єкти які характеризуються за допомогою відповідних термінів) часто чинять

опір спробам ідентифікації їх у якості девіантів. Наприклад, відмова підкоритися наказам і побажанням вчителів часто призводить до спроб представити учня як хулігана, але ці спроби можуть опротестовуватися як самим учнем, так і його батьками, у результаті чого в ролі девіанта може опинитися сам учитель.

До різновидів позитивістської теорії девіантності відносяться соціально-біологічні та соціально-психологічні пояснення даного феномена. У цілому позитивістськими можна вважати теорії, які стверджують, що “методи, застосовувані у вивченні фізичного світу, можуть з не меншим успіхом застосовуватися до вивчення соціальної поведінки” [6, с. 12].

Позитивістський аналіз девіантності припускає, як правило, ототожнення злочину і девіантності. Деякі позитивістські підходи до відхилення від соціальної нормалі як причини девіантної поведінки розглядають біологічні фактори (анатомічні особливості, наявність чи відсутність певних хромосомних наборів, існування специфічних гормональних дисбалансів і ін.).

У пошуках більш широкої соціальної теорії девіантності були висунуті так звані структурні теорії девіантності, до яких належить, зокрема, плюралістична теорія конфліктів. В основі цієї теорії уявлення про те, що з історичним ускладненням суспільства люди починають належати до все більшої кількості груп, норми яких можуть не збігатися і навіть суперечити одна одній, що підвищує імовірність виникнення конфліктів у боротьбі за групові інтереси. Групи також конфліктують між собою в зв’язку зі спробами визначення того, що є девіантною поведінкою. З цих поглядів для розуміння девіантності необхідно враховувати протиборство між владою, що створює, інтерпретує і нав’язує стандарти добра і зла, і суб’єктами, яким нав’язуються девіантні ідентичності [6, с. 57].

Еглтон приєднується до думки про те, що “єдина” теорія девіантності повинна досліджувати: (1) структурні детермінанти девіантності; (2) процеси соціально зумовленої реакції на девіантність; (3) соціальну психологію втягнення до девіантності. Так, деякі соціально-психологічні моменти девіантної поведінки зв’язані з конкуренцією в суспільстві між ідеологіями роду, етносу, класу і т.д. Зазвичай деякі ідеології домінують над іншими. Саме такі ідеології-гегемони впливають на структурування наших уявлень про нормальність і девіантність [6, с. 59].

Адекватне розуміння того, чому люди беруть участь у тому, що громадськістю розгля-

дається як девіантна активність, повинно брати до уваги не тільки схильність до девіантності окремих особистостей, але й інтереси певних соціальних груп, що прагнуть змінити існуючі соціальні відносини. Затверджуючи колективну ідентичність, зв'язану з поведінкою, що традиційно розглядається як девіантна, деякі соціальні групи, що захищають, наприклад, права сексуальних меншин, являють собою реальну противагу тим силам, які зацікавлені в збереженні існуючого порядку речей. Крім того, дослідники девіантності не повинні упускати з поля зору ті аспекти девіантності, що мають яскраво виражений політичний характер, зв'язаний, наприклад, з національно-визвольною боротьбою чи з боротьбою за права національних меншин [3; 1; 7; 8; 9].

Для представників філософії права становить безумовний інтерес феномени націоналізму і етнізму, що свідчать про конфліктність і напруженість у національно-етнічних відносинах тієї чи іншої держави, а отже, це свідчать про девіантність як властивість соціуму, а не тільки окремої людини чи малих соціальних груп. Використання поняття “девіантність” до соціологічного аналізу великих соціальних груп (етнічних, національних та ін.) методологічно важливо тим, що надається можливість застосовувати емпіричні та кількісні методи досліджень, а також озброюватися визначеними індексами і показниками для більш-менш точної характеристики явищ і процесів, що нас цікавлять.

Майбутні дослідження девіантності повинні враховувати можливість того, що деякі соціальні групи обирають девіантні варіанти поведінки не тільки як способи опору повсякденному гнобленню й експлуатації в рамках етнічно багатоголикого чи класового капіталістичного суспільства, але і по кон'юнктурних політичних і економічних розуміннях (скажемо, з метою максималізації тих чи інших державних пільг, наданих національним меншостям чи етнічним спільнотам). Ось чому ці дослідження покликані будуть пояснювати взаємини між соціальними структурами і тими їхніми елементами, яким властиве відхилення від нормалі, тобто властива девіантність [6, с. 109].

Резюмуючи сказане, необхідно відзначити таке. По-перше, поняття “девіантність” сьогодні набуло широкого соціального звучання, залишивши тісні рамки психіатрії, психології і зарезервувавши собі місце в словниках філософів, соціологів, психологів і юристів. У пра-

ктиці реального наукового пізнання відновлення наукового лексикона відбувається аж ніяк не механічно, оскільки справа стосується концептуально обумовлених термінів, а не слів повсякденної мови. Стосовно до філософії права це означає, що поняття “девіантність” підсилює її концептуальний апарат, а також більш виразно орієнтує її на знання емпіричних методів досліджень, використовуваних психологами і соціологами. По-друге, девіантний аналіз зближує філософію права не тільки з психологією і соціологією, але із соціальною антропологією під егідою юридичної антропології, оскільки в більшості випадків розглядаються питання, які мають саме пряме відношення до юридичної практики і її відображення у відповідних теоретичних узагальненнях.

На сьогодні не обійтися без філолофсько-правового підходу до оцінки кримінально-девіантних дій правопорушників, організованих злочинних і терористичних угруповань. Даний підхід дозволяє установити продуктивний діалог між представниками різних наукових дисциплін з метою комплексного рішення актуальних для сучасного світу проблем. Особливу допомогу може надати філософія права, котра вже давно не виглядає абстрактно-умоглядною дисципліною; вона активно контактує з іншими галузями наукового знання, завдяки чому збагачує свою понятійну мову і пізнавальний інструментарій. Це відноситься і до такого нового для філософії права поняття, як “девіантність”, охоплюючи його різновиди (“девіація”, “девіантна поведінка” і т.п.). Для його поглибленого аналізу вже недостатньо психологічних чи соціологічних методів. Явно назріла необхідність у виробленні більш універсальних критеріїв визначення різнотипних форм девіантної поведінки в контексті філолофсько-антропологічного і філолофсько-правового осмислення проблем людської особистості.

Список літератури

1. Мюллерсон Р. А. Соотношение международного и национального права. – М.: Международные отношения, 1982.
2. Осипова Е. В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций. – М.: Наука, 1977.
3. Поздняков Э. А. Нация. Национализм. Национальные интересы. – М.: Изд. группа «Прогресс» – «Культура», 1994.

4. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992.

5. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. (Основные положения, исследования и применения) / Пер. с англ. – СПб.: Изд-во «Питер Ком», 1999.

6. Aggleton P. Deviance. – London, New York: Tavistock Publ., 1988.

7. Björklund U. Ethnicity and the welfare state // International social science journal. – Paris, 1987. – N 1. – P. 19-30.

8. MacLaughlin J. Nationalism as autonomous force: A critique of recent scholarship of ethnonationalism // Canadian review of studies in nationalism. – Charlottetown, 1987. – Vol. 14. – N 1. – P. 1 – 18.

9. Richmond A. H. Ethnic nationalism: Social science paradigms // International social science journal. – Paris, 1987. – N 1. – P. 3-18.

А. В. Никитин

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ПРЕДМЕТ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОГО АНАЛИЗА

Главная цель статьи – рассмотрение понятия “девиантное поведение” в контексте философии права. Цель предусматривает постановку двух задач – общей и частной. Общая задача – выяснение наиболее типичных форм проявления поведения, отклоняющегося от нормы, с позиций философско-правового подхода, а частная задача – конкретизация типичных проявлений девиации на философско-правовом материале.

А. V. Nikitin

DEVIATED BEHAVIOR AS A SUBJECT-MATTER OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The main objective of the article is to explain the notion of “deviated behavior” in the context of philosophy of law. The objective provides for two tasks, a general one and a special one. The general task is to find out most typical forms of deviated behavior from the standpoint of philosophical and legal approach, while the special one lies in giving details of typical manifestations of deviation on the basis of examples found in philosophy of law.